

N.Babaxanova. Sənəd-informasiya kütləsinin emalı və mübadiləsi sistemində milli, beynəlxalq və dövlətlərarası standartlar // Əlyazmalar yanmır, 2020, № 1 (10), s. 112-120.

UOT: 004.91; 006

Nigar Babaxanova*tarix üzrə fəlsəfə doktoru**AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.**e-mail: nbabaxanova@gmail.com*

SƏNƏD-İNFÖRMASİYA KÜTLƏSİNİN EMALI VƏ MÜBADİLƏSİ SİSTEMİNDƏ MİLLİ, BEYNƏLXALQ VƏ DÖVLƏTLƏRARASI STANDARTLAR

Xülasə

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində müəyyən ölçü və normaların tətbiqi, xidmət sferasında, istehsalatda, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırmada, təsnifatlaşdırma və kodlaşdırmada əsaslı və davamlı nəticələrin əldə olunmasına kömək edir. Başqa sözlə, istənilən fəaliyyət növünün, əməyin normalaşdırılmasına, standartlaşdırılmasına ehtiyac var.

Açar sözlər: sənəd-informasiya kütləsi, informasiya emalı və mübadiləsi, AZS, ISO, QOST

Giriş

Terminoloji anlamda “standartlaşdırma” eynilik və yaxud, oxşarlıq təşkil edən fəaliyyət sahələri üçün vahid normaların müəyyənləşdirilməsidir. Buradan çıxış edərək qeyd etməliyə ki, öz növbəsində beynəlxalq standartlaşdırma da – keyfiyyət sistemlərinin (göstəricilərinin) inkişaf etdirilməsi, sertifikatlaşdırılması və yenilərinin yaradılması üçün beynəlxalq miqyasda vahid metodik əsasın formalaşdırılmasıdır.

Bu sahədə aparılan elmi-texniki fəaliyyətlər əsasən milli standartlaşdırma sistemi ilə regional və beynəlxalq standartlaşdırma sistemlərini uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu mənada sənəd-məlumat kütləsinin emalı, o cümlədən, kitab, əlyazma mübadiləsi fəaliyyətinin standartlaşdırılması müvafiq sahədəki milli standartları beynəlxalq və dövlətlərarası standartlara uyğunlaşdırmaqdan, eyni zamanda, beynəlxalq standartları bu sahədə birbaşa tətbiq etməkdən, bir çox hallarda isə mövcud idari-texniki vərdişləri, prosesləri beynəlxalq, regional və milli etalonlarla qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında standartlaşdırma proseslərinin əsası 1906-cı ildə qoyulmuş, 1926-cı ildə SSRİ Əmək və Müdafiə Şurası yanında Standartlaşdırma Komitəsinin yaranması ilə qəbul olunan OST-1 standartı ölkəmizdə də tətbiq olunmağa başlamışdır. 1940-cı ildə SSRİ-də QOST (ГОСТ) dövlət standartı yaradılmış, sovet hakimiyyəti illərində bütün fəaliyyət sahələrini, o cümlədən məlumat, kitab mübadiləsi sahəsini əhatə etmiş, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra isə dövlətlərarası standart olaraq qəbul edilmişdir. 2001-ci il dekabr ayının 27-də

Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi təsis edilmiş və 19 noyabr 2008-ci il tarixində isə Agentliyin bazasında Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. 20 aprel 2018-ci il tarixdə komitə ləğv edilərək, əvəzində "Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu" yaradılmışdır.

2020-ci ilin göstəricilərinə görə, hazırda Azərbaycanda 853 milli standart və 3888 dövlətlərarası standart (QOST) qüvvədədir.

Bu standartlar arasında sənəd-məlumat sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olan informasiya və kitab məhsulunun bədii və biblioqrafik tərtibatı ilə bağlı 2 standart mövcuddur: 2010-cü ildə biblioqrafik yazının başlığına verilən ümumi tələbləri, onun tərtibi qaydalarını, məlumatlar toplusunu, məlumatların verilmə ardıcılığını və s. müəyyən edən AZS GOCT 7.0-2010. "Biblioqrafik yazı. Başlıq. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları", 2013-cü ildə isə "İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları" adlı dövlət standartları təsdiq olunmuşdur. AZS 754-2013 "İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları" dövlət standartı sənədin, onun bir hissəsinin və ya sənədlər toplusunun biblioqrafik təsvirinin tərtibi qaydası (biblioqrafik təsvirin ünsürləri və sahələrin məcmusu, onların ardıcılıqla verilməsi, ünsürlərin düzgün təqdim edilməsi, ixtisarların düzgün verilməsi) və ümumi tələbləri müəyyən edir. Standart kitabxanalar, elmi-texniki informasiya orqanları, dövlət biblioqrafiya orqanları, nəşirlər, biblioqrafik fəaliyyəti həyata keçirən digər təşkilatlar tərəfindən tərtib edilən sənədlərin təsvirində tətbiq edilir.

İlk dəfə tətbiq edilən bu Standart Rusiya Federasiyasının Mətbuat üzrə Komitəsinin Rusiya Kitab Palatası, Rusiya Dövlət Kitabxanası, Standartlaşma üzrə "Elmi-texniki informasiya, kitabxana və nəşriyyat işi" TK191 Texniki Komitəsi tərəfindən hazırlanmış dövlətlərarası standartın autentik tərcüməsidir. Milli standartın beynəlxalq normativ istinad mənbəyi aşağıdakılardır:

- GOCT 7.0-99 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Kitabxana-informasiya fəaliyyəti, biblioqrafiya. Terminlər və onların təyinatı.

- GOCT 7.4-95 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Nəşr. Buraxılış məlumatları.

- GOCT 7.5-98 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Jurnallar, məcmuələr, informasiya nəşrləri. Çap edilmiş materialların nəşriyyat tərtibatı.

- GOCT 7.11-78 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik təsvirdə Avropa dillərində söz və söz birləşmələrinin ixtisarı.

- GOCT 7.12-93 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Rus dilində sözlərin ixtisarı. Ümumi qaydalar və tələblər.

- GOCT 7.59-2003 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Sənədlərin indeksləşdirilməsi. Sistemləşdirmə və predmetləşməyə ümumi tələblər.

- GOCT 7.76-96 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Sənəd fondunun komplektləşdirilməsi. Biblioqrafiyalaşdırma. Kataloqlaşdırma. Terminlər və təriflər.

- GOCT 7.80-2000 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Başlıq. Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları.

- GOCT 7.82-2001 İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Elektron resursların biblioqrafik təsviri. Ümumi tələblər və tərtibi qaydaları

Müvafiq sahədəki hər iki standart digər regional standartın (GOCT) eynilə tərcüməsidir. Artıq qeyd olunduğu kimi, standartlaşdırma məsələlərində prosesə bu cür autentik yanaşma normaldır və qəbul olunandır. Lakin milli standartın bir qədər sonra haqqında məlumat verəcəyimiz beynəlxalq ISO standartları əsasında deyil, məhz Rusiya və MDB-də qəbul olunan dövlətlərarası GOCT standartına uyğunlaşdırılmasının istər müsbət, istərsə də mənfi şərhə ehtiyacı var. Azərbaycan Respublikasının informasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə milli standartlar sisteminin məhz GOCT standartına uyğunlaşdırılması aşağıdakı səbəblərdən doğur:

1. Azərbaycan kitabxana və nəşriyyatları SSRİ informasiya mühitinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi 70 ilə yaxın müddətdə məhz GOCT standartlarından istifadə ediblər. Buna görə də standartın tətbiqində heç bir texniki maneə yoxdur.

2. GOCT MDB coğrafiyasında dövlətlərarası standart kimi qəbul olunan yeganə normativdir.

3. Standartın strukturu kifayət qədər genişdir və sənəd-məlumat emalı sahəsində demək olar ki, bütün fəaliyyət növlərinə tətbiq olunur.

Milli standartın GOCT-a uyğunlaşdırılmasının bir sıra mənfəət tərəfləri də mövcuddur:

1. GOCT standartı beynəlxalq deyil, regional xarakter daşıyır.

2. Həm Rusiya Federasiyasında (Ümumrusiya Standartı-ÜS), həm də bir çox MDB ölkələrində tam şəkildə ISO standartlarına uyğunlaşdırılmış milli standartlar mövcud olduğundan dövlətlərarası GOCT standartlarının təkmilləşdirilməsi arxa plana keçib.

Buna baxmayaraq, son illərdə GOCT-un sənəd-məlumat emalı sahəsini əhatə edən bir sıra standartları tam olaraq ISO standartlarına uyğunlaşdırılıb. Məsələn, GOCT 7.11-2004 “Biblioqrafik yazı. Avropa dillərində söz və söz birləşmələrinin ixtisarı” ISO-832-1994 beynəlxalq standartının autentik tərcüməsidir. ISO-dan eynilə tərcümə olunmuş digər GOCT standartları isə bunlardır:

- GOCT 7.14-98 (ISO 2709-96) “İnformasiya mübadiləsi formatı. Yazı strukturu”;

- GOCT 7.56-2002 (ISO 3297-98) “Nəşr. Seriya nəşrlərin beynəlxalq standart nömrələnməsi”;

- GOCT 7.67-2003 (ISO 3166-1:1997) “Ölkə adlarının kodları”;

- GOCT 7.69-95 (ISO 5127-11-83) “Audiovizual sənədlər. Əsas termin və anlayışlar”;

- GOCT 7.9-95 (ISO 214-76) “Referat və xülasə. Əsas tələblər”.

AZS 754-2013 “İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları” dövlət standartı yalnız biblioqrafik təsvir qaydalarını müəyyənləşdirdiyindən, digər sənəd-məlumat emalı xidməti növlərində sadaladığımız GOCT standartlarından istifadə olunur. AZS 754-2013 standartının yaradılması zamanı müvafiq ISO standartlarının bir çoxundan istifadə olunmaması, milli standartın əhatə çərçivəsini xeyli daraldır.

Yeri gəlmişkən, ISO-Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (International Organisation for Standardisation, ISO) standartların müəyyənləşdirilməsi üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumdur. ISO 1946-cı ildə 25 dövlət, o cümlədən SSRİ-nin iştirakı ilə yaradılıb. Təşkilatın fəaliyyət sferasına elektrotexnika və elektronika istisna olmaqla bütün sahələrin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması daxildir. ISO-nun başlıca qayəsi mal və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsini inkişaf etdirmək, intellektual, elmi-texniki və iqtisadi əməkdaşlığın səviyyəsini yüksəltmək üçün vahid standartların yaradılmasından ibarətdir. Azərbaycan 1998-ci ildən ISO-nun üzvüdür.

ISO sənəd-məlumat emalı sahəsində dünyanın bir çox ölkələrində qəbul olunan standartlar müəyyənləşdirmişdir. Onların bir hissəsi GOCT standartları sisteminə implementasiya edilmişdir.

ISO-nun sənəd-məlumat emalı və təsviri ilə bağlı müəyyən etdiyi sonuncu standart ISO 690:2010-dur. Bu standart 1987-ci ildə ISO tərəfindən qəbul edilmiş ISO 690:1987 standartının təkmilləşdirilmiş formasıdır. MDB ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda bu sahədə tətbiq olunan həm dövlətlərarası (GOCT), həm də milli standartlar ISO 690:2010-dan tamamilə fərqlənir. Hazırda ölkəmizdə biblioqrafik təsvirdən fərqli olaraq, biblioqrafik istinadların verilməsi üçün vahid standart müəyyənləşdirilmədiyindən müxtəlif standartlardan istifadə olunur. Buna görə də, eyniadlı kitaba müxtəlif nəşrlərdə (kitab, jurnal, elmi işlər, dissertasiya) müxtəlif cür istinadlar verilir. Bir neçə variantı nəzərdən keçirək:

I variant

Mirzəcanzadə A.X. Riyazi mozaika. Bakı: Elm, 1992, 176 s.

II variant

Mirzəcanzadə A.X. Riyazi mozaika. B., Elm, 1992. -176 s.

III variant

Mirzəcanzadə A.X. Riyazi mozaika [Mətn] /A.X.Mirzəcanzadə; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu.- B.: Elm, 1992.-176 s.

IV variant

Mirzəcanzadə, A.X. Riyazi mozaika /A.X.Mirzəcanzadə; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu. – Bakı: Elm, – 1992. – 176 s.

Birinci variant nisbətən ISO 690 standartının ("Information and documentation - Bibliographic references - Content, form and structure") 1987-ci il nəşrindəki təsviri xatırladır. Həmin standarta görə ədəbiyyat siyahısında kitaba aşağıdakı kimi istinad olunmalıdır:

Nağıyeva, Şəhla. Bitkilərin təbiəti. Sumqayıt: SDU, 2008.

Azərbaycandan fərqli olaraq, məsələn Rusiyada 2008-ci ildən 2018-ci ilədək məhz ISO 690 standartının 1987-ci il nəşrindən bəhrələnen milli ГОСТ Р 7.0.5–2008 “İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik istinad. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları” standartı mövcud idi. Lakin həmin standart da ISO 690-a tam uyğun deyildi. ГОСТ Р 7.0.5–2008-ə görə kitaba biblioqrafik istinadın qaydası belə idi:

Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян. М.: Флинта: МСПИ, 2007. 233 с.

2018-ci ildə Rusiyada ГОСТ Р 7.0.100–2018 standartı qəbul olunmuşdur. Hazırda Azərbaycanda sənəd-məlumat emalı sahəsində bir çox kitabxanalar bu standarta əsaslanaraq III variant üzrə, Ali Attestasiya Komissiyası isə IV variant üzrə təsvir qəliblərini dəstəkləyir.

Bütün bu standartlarda başqa, IFLA-nın qəbul etdiyi Beynəlxalq Standart Biblioqrafik Təsvir qaydası (ISBD-International Standard Bibliographic Description) də mövcuddur. Həmin standartın bir hissəsi tərcümə olunaraq dövlətlərarası ГОСТ 7.0.100-2018 “İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işləri üzrə standartlar sistemi. Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları” standartında öz əksini tapıb. Bəzi yerli nəşrlərdəki biblioqrafik təsvirlərin ISBD üzrə təsviri xatırlatması bununla əlaqədardır. Lakin hər iki standartın preambulasında qeyd olunur ki, standartlar yalnız biblioqrafik təsvirlərə şamil edilir və onun biblioqrafik istinadlara tətbiqi mümkün deyil.

Azərbaycanda sənəd-məlumat təsvirinin emalında başqa bir yolla da beynəlxalq ISBD standartından istifadə edilir. Belə ki, ölkədə istifadədə olan bütün Avtomatlaşdırılmış İnformasiya Sistemlərinin (AİS) biblioqrafik təsvir formatları (MARC 21, UNIMARC, RUSMARC) ISBD-yə uyğunlaşdırılıb.

Bibliografik yazı və təsvir sahəsində Azərbaycan elm və təhsil müəssisələri kifayət qədər standartlara (milli, dövlətlərarası, beynəlxalq) malikdirlər və bu mənada, heç bir problemlə qarşılaşmırlar. Bibliografik istinadlara gəlinə, bu sahədə MDB kitabxanalarında, nəşriyyatlarında hökm sürən “standartsızlıq” nəticəsində gözləniləndir ki, yaxın illərdə Rusiyanın ГОСТ Р 7.0.100–2018 “İnformasiya, kitabxana və nəşriyyat işi üzrə standartlar sistemi. Bibliografik istinad. Ümumi tələblər və tərtib qaydaları” standartı dövlətlərarası standart olaraq qəbul edilsin və dilimizə çevrilərək ölkədə daha intensiv şəkildə istifadə olunsun.

Şübhəsiz ki, bu, əsasən elmi ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan bibliografik istinad etmə sistemini beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırmağa xidmət edəcək. Lakin bu da hələ vəziyyətdən tam çıxış yolu deyil. Çünki dünya elm və təhsil müəssisələri bibliografik istinadla bağlı artıq 1987-ci il qaydalarından deyil, ISO tərəfindən 2016-cı ildə qəbul olunmuş ISO 690:2016 standartından istifadə edirlər.

Buradan aydın olur ki, ISO öz standartlarını çox intensiv şəkildə, günün tələblərinə uyğun olaraq təftiş edir, yeniləyir, dəyişdirir. Bu mənada, ISO-nun standartlarını Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələrinin sənəd-məlumat emalı fəaliyyətində tam şəkildə tətbiq etmək hələlik mümkün deyil. Təkcə onu demək kifayətdir, ISO 2013-2014-cü illərdə informasiya, kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və sənəduşünaslıq üzrə 10-dan artıq standart qəbul edib (həmçinin yeniləyib, dəyişdirib). Onlara aşağıdakı standartları misal göstərmək olar:

- ISO 2789:2013. Beynəlxalq sənəd-məlumat statistikasi;
- ISO/TR 14873:2013. Sənəd massivlərinin veb arxivləşdirilməsi üzrə statistika və keyfiyyət göstəriciləri;
- ISO 28560-1:2014. RFID (radiotezliklə identifikasiya sistemi)-I hissə;
- ISO 28560-2:2014. RFID-II hissə;
- ISO 28560-3:2014. RFID-III hissə;
- ISO/PRF TS 28560-4. RFID-IV hissə;
- ISO 18626:2014. Sənəd-məlumat mübadiləsi əməliyyatları;
- ISO 16439:2014. Sənəd-məlumat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodları və prosedurları;
- ISO 11620:2014. Sənəd-məlumat emalının effektivlik göstəriciləri.

Bu beynəlxalq standartların bir çoxu Azərbaycan elm və təhsil müəssisələrinin bibliografik fəaliyyətində hələ ki tətbiq olunmur. Yalnız bir neçə müəssisədə ISO 28560 standartına uyğun RFID texnologiyasından, o cümlədən çip və oxuyan qurğulardan istifadə olunur ki, bu da çox məhdud xarakter daşıyır.

Sənəd-məlumat emalının və mübadiləsinin standartlaşdırılmasında ABŞ-da fəaliyyət göstərən nüfuzlu elm və təhsil təşkilatlarının da payı var. Məlumdur ki, dünyada nəşr olunan bir çox elmi nəşrlər APA, MLA, AMA, TURABIAN, Chicago standartlarından istifadə edirlər. Amerika Psixologiya Cəmiyyətinin istinad standartı olan APA-psixologiya, təhsil və digər sosial elmlər sahəsində nəşr olunan ədəbiyyatın informativ emalı zamanı istifadə olunur. Müasir Dil Assosiasiyasının MLA standartı ədəbiyyat, incəsənət və humanitar elmlər, Amerika Tibb Assosiasiyasının AMA standartı-tibb, sağlamlıq və biologiya elmləri, Çikaqo Universitetinin Nəşriyyatının standartı olan TURABIAN standartı-kollec tələbələri üçün bütün elm sahələri, Çikaqo standartı isə elmi olmayan bütün sahələr üzrə Amerikada nəşr olunan bir çox kitab və jurnallarda bibliografik istinad normativi kimi qəbul olunur.

Misal üçün, aşağıdakı nümunələrdə MLA, APA və Çikaqo standartları üzrə edilmiş istinadlara nəzər yetirək:

MLA stili

Kadirov, Fakhraddin, et al. "Kinematics of the eastern Caucasus near Baku, Azerbaijan." Natural Hazards 63.2 (2012): 997-1006.

APA stili

Kadirov, F., Floyd, M., Alizadeh, A., Guliev, I., Reilinger, R., Kuleli, S., ... & Toksoz, M. N. (2012). Kinematics of the eastern Caucasus near Baku, Azerbaijan. Natural Hazards, 63(2), 997-1006.

Cikaqo stili

Kadirov, F, M Floyd, A Alizadeh, I Guliev, R Reilinger, S Kuleli and M N. Toksoz. "Kinematics of the eastern Caucasus near Baku, Azerbaijan." Natural Hazards 63 (2012): 997-1006.

Bu nümunələrdən görünür ki, hər bir assosiasiyanın biblioqrafik istinad standartı fərqlidir. Bu standartlardan başqa, BibTeX, EndNote, RefMan, RefWorks kimi ölkəmizdə hələlik az istifadə olunan məlumat emalı qəlibləri də mövcuddur.

Bu standartlardan az istifadə olunmasına baxmayaraq, Azərbaycanda elmi yaradıcılıq, nəşriyyat işi və biblioqrafik emal sahəsində ISO tərəfindən qəbul olunmuş digər standartlar geniş tətbiq olunur. Bunlara aşağıdakı beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrələrini aid etmək olar:

- **ISBN** (*International Standard Book Number*) - kitabın beynəlxalq standart eyniliyini müəyyən edən nömrə;

- **ISMN** (*International Standard Music Number*) - not nəşrlərinin və musiqi əsərlərinin yazıldığı audio-video nəşrlərin beynəlxalq standart eyniliyini müəyyən edən nömrə;

- **ISSN** (*International Standard Serial Number*) - dövrü nəşrlər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə;

- **ISAN** (*International Standard Audiovisual Number*) - audiovizual əsərlərin beynəlxalq standart eyniliyini müəyyən edən nömrə;

- **ISRC** (*International Standard Recording Code*) - audio-videoyazıların beynəlxalq standart eyniliyini müəyyən edən nömrə.

"Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il 22 may tarixli 365-IVQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 6 iyul tarixli 668 nömrəli Fərmanının 1.1.3-cü yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 14 mart 2013-cü ildə "Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrələrinin verilməsi Qaydaları"nı təsdiq etmişdir. Qərara əsasən Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi ISBN, ISMN, ISSN, ISAN, ISRC üzrə beynəlxalq agentliklərlə razılaşdırmaqla beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrələrinin verilməsi ilə bağlı işləri təşkil edir. ISBN, ISMN, ISSN, ISAN, ISRC beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrələri beynəlxalq agentliklərin Azərbaycan Respublikası üzrə milli mərkəzləri vasitəsilə verilir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün növ daşıyıcılarda olan kitablarda, not nəşrlərində və audio-videoyazılarda müvafiq beynəlxalq eyniləşdirmə nömrələrinin (ISBN, ISMN, ISRC) istifadəsi məcburi, dövrü nəşrlərdə və audiovizual əsərlərdə isə beynəlxalq eyniləşdirmə nömrələrinin (ISSN, ISAN) istifadəsi könüldür. Beynəlxalq eyniləşdirmə nömrələrinin verilməsi üzrə milli mərkəzlər beynəlxalq eyniləşdirmə nömrələrinin reyestrini aparır, istifadəçilər haqqında məlumat bazası yaradır, onlara eyniləşdirmə nömrələrinin verilməsi barədə məlumat kitabçalarını nəşr edir, hüquqi və fiziki şəxslərin, həmçinin dövlət orqanlarının sorğuları əsasında məlumat bazalarından çıxarışlar verir.

Azərbaycanda ISBN və ISMN nömrələrinin verilməsi ilə Xəzər Universitetinin müvafiq agentlikləri məşğul olur.

Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrələri haqqında bir qədər məlumat verməklə onların funksiyalarını daha dəqiq anlamaq olar. Məsələn, ISBN (*International Standard Book Number*) 1972-ci ildə Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən hazırlanan və üzv

ölkələrin razılığı ilə qəbul edilmiş beynəlxalq kitab nömrələmə sistemidir. ISBN unikal nömrədir və yalnız bir kitab üçün nəzərdə tutulur. Azərbaycanda bu standart 2000-ci illərin əvvəllərindən geniş tətbiq edilməyə başlanıb.

ISBN-lər 13 rəqəmdən ibarətdir. Ədədlər və rəqəmlər bir-birindən defislə ayrılan 5 qrupa bölünür: birinci üç rəqəm (978) EAN (European Article Number- Avropa / Beynəlxalq Əmtə Nömrəsi) kodudur. İkinci qrup nəşrin çap edildiyi ölkəni, üçüncü qrup nəşri, dördüncü qrup materiala aid sıra nömrəsini müəyyənləşdirir. Beşinci qrup isə ISBN-in doğruluğunun yoxlamaq üçün təyin olunan bir rəqəmdən ibarətdir.

Məsələn, “Proqres” nəşriyyatının 2014-cü ildə nəşr etdiyi “Turan Cavid. Ömür salnaməsi” adlı nəşrin ISBN-i 978-9952-8244-3-8-dir. Burada 978 ədədi beynəlxalq əmtə nömrəsini, 9952 ədədi nəşrin Azərbaycana aid olduğunu, 8244 ədədi nəşrin “Proqres” nəşriyyatında çap edildiyini, 3 rəqəmi cari ildə nəşr olunan kitabların sayını, 8 rəqəmi isə yoxlama nömrəsini göstərir.

ISO 2108:2005-ISBN həm kitab və əlyazmaları identifikasiya etmək, həm kitab, əlyazma mübadiləsini asanlaşdırmaq, həm də kataloqlaşdırma fəaliyyətini sürətləndirmək baxımından ciddi beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan standartdır.

ISO tərəfindən hazırlanan (ISO 10957:2009) digər standart isə Beynəlxalq standart musiqi nömrəsi və ya ISMN-dir (ing. International Standard Music Number). ISMN musiqi kitablarının beynəlxalq identifikasiya kodudur. Bu kod, kitabın çap olunduğu yer və nəşriyyat üzrə verilən nömrədir. Hal-hazırda 13 rəqəmli ISMN kodundan istifadə edilir. Hər ISMN kod dörd hissədən ibarətdir: məsələn: 9790-01302-3344-7. Burada 9790-musiqi ədəbiyyatı sənayesini bildiren prefiks, 01302-nəşriyyatın kodu, 3344-kitabın eyniləşdirmə nömrəsi, 7 isə yoxlama rəqəmidir.

Digər beynəlxalq standartlardan biri də ISSN-dir. İngilis dilindən (International Serial Standard Number) tərcümədə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi mənasını verən və bütün dünyada dövrü nəşrlərə tətbiq olunan ISSN həm də sənəd-məlumat mübadiləsində xüsusi identifikator rolunda çıxış edir. ISSN çap olunma yerindən, dilindən, formatından asılı olmayaraq, ardı davam edən nəşrləri eyniləşdirməyə imkan verən 8 rəqəmli unikal nömrədir. ISSN-ni bil-məklə onu eyniadlı digər nəşrdən fərqləndirir və jurnalların komplektləşdirilməsi zamanı ondan istifadə edirlər.

Azərbaycanda nəşr olunan bir çox jurnalların, xüsusilə də elmi jurnalların ISSN-i var. Hazırda beynəlxalq ISSN mərkəzi Fransanın Paris şəhərində yerləşir. Təşkilat kağız formasında çap olunan jurnallara ISSN verdiyi kimi, elektron versiyası olan jurnallara da e-ISSN tətbiq edir. Bir jurnalın hər 2 nömrəni, yəni həm ISSN, həm e-ISSN daşması mümkündür və günün tələbləri nöqtəyi-nəzərindən vacibdir. Çünki hazırda bir çox elmi jurnallar müəllifləri və oxucuları ilə həm də İnternet üzərindən əlaqə qurur, məqalə qəbul edir, müəlliflərə rəyvermə prosesinin nəticələrini onlayn izləməyə imkan yaradır. Əgər bütün bunlarla yanaşı, jurnalda məqalələr həm də PDF formatında oxucuların istifadəsinə verilsə, belə nəşrin elektron eyniləşdirmə nömrəsinə ehtiyac var. Əlyazmalar İnstitutunun nəşr etdiyi “Əlyazmalar yanmır”, “Elmi əsərlər” və “Filologiya məsələləri” jurnalları həm ISSN, həm də e-ISSN-ə malikdirlər. “Əlyazmalar yanmır” jurnalının ildə bir dəfə ingiliscə nəşr olunan xüsusi nömrəsində isə həm də DOI (Digital Object Identifier) eyniləşdirilməsindən istifadə edilir. Rəqəmli materialın identifikasiya nömrəsi mənasını verən DOI ABŞ-ın CrossRef təşkilatı tərəfindən təyin olunmuş standartdır. Artıq dünyanın bir çox nüfuzlu nəşrləri bu standartı qəbul ediblər. Yaxın gələcəkdə Azərbaycan nəşrlərində DOI-lərdən daha geniş istifadə olunması onların beynəlxalq çəkisini artırmağa kömək edər.

Nəhayət, Azərbaycanda yenidən tətbiq olunmağa başlanmış və sənəd-məlumat mübadiləsi işini asanlaşdıracaq ISO 3901, yəni ISAN/ISRC - audiovizual əsərlərin beynəlxalq standart eyniliyini müəyyən edən nömrə barədə: bu kodla audio-videoyazıların müxtəlif versiyaları nömrələnir. Bu yolla eyni musiqinin, eyni videonun müxtəlif yazıları, redaksiyaları və remiks-

ləri müxtəlif ISAN/ISRC koduna malik olur. ISAN kodları həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər üçün Yerli ISAN Agentlikləri tərəfindən verilir.

Bu kodlar həmişə 12 simvoldan ibarət olur və "AZ-033-020-OEP23" (defislər kodun tərkib hissəsi deyildir və ancaq bu kodun oxunmasını asanlaşdırmaq üçün bu formada yazılır) formatında yazıya alınır. Bu dördhissəli kod aşağıdakı kimi açılır :

- "AZ"- ISO 3166-1 standartına əsasən ölkə kodunu bildirir. "AZ" Azərbaycanın Respublikasının beynəlxalq abbreviaturasıdır.

- "033"-audio və ya videonu qeydə alan (həmçinin, ilk dəfə hazırlayan, üzünü köçürən) təşkilatın nömrəsidir. Bizim nümunədə bu Dövlət Film Fondunun şərti nömrəsidir.

- "020"-qeydiyyat ilinin sonuncu iki və ya üç rəqəmidir (bu tarix audio və ya videonun yaradıldığı vaxtla eyni olmaya bilər). Məsələn, 1965-ci ildə çəkilmiş "Arşın, mal alan!" filmi 2020-ci ildə bu eyniləşdirmə kodu ilə nömrələnərkən sonuncu rəqəm kimi "65" deyil, "020" göstərilməlidir.

- "OEP23"- müəyyən audio-video yazını müəyyənləşdirən beş rəqəmdən ibarət təkrarolunmaz ardıcılıqdır.

Nəticə

Bu və bu kimi beynəlxalq standartların Azərbaycan elm və təhsil müəssisələrinin sənəd-məlumat emalı və mübadiləsi fəaliyyətində daha geniş tətbiq olunması sayəsində beynəlxalq informasiya mübadiləsini təkmilləşdirmək və bu sahədə milli və beynəlxalq qeydiyyat təkrarçılığını aradan qaldırmaq, beynəlxalq informasiya massivlərinə inteqrasiyanın səviyyəsini yüksəltmək, Azərbaycanın elmi-mədəni nailiyyətlərini daha geniş coğrafiyada yaymaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Standartı: AZS 754-2013. Rəsmi nəşr. İnformasiya və nəşriyyat işi üzrə standartlar sistemi. bib.yazı, təsvir. ümumi tələblər və tərtib qaydaları. Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi, 2013, 64 s.
2. C.Cəfərov, N.Babaxanova. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun fəaliyyətinin elmmetrik təhlili: ilkin araşdırma //Elmi əsərlər, 2019,2(9), iyul-dekabr, s.67-75.
3. Mahmudova R. Elektron tədris resurslarının yaradılmasında standartlaşdırma məsələləri //Problems of information society. – 2011. – T. 2. – №. 1. – С. 27-38.
4. Асланов З. Ю. Развитие национальных систем стандартизации стран СНГ с учетом международных требований //Azərbaycan Mühəndislik Akademiyasının. – 2017. – С. 38.
5. Конявский В. А., Гадасин В. А. Основы понимания феномена электронного обмена информацией //Минск: Беллитфонд. – 2004.
6. Aliyeva-Kengerli A., Babakhanova N. The application of international standards in the library system of the Republic of Azerbaijan //Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics. – 2014. – T. 3. – №. 4. – С. 17-24.
7. Bevan N. et al. New ISO standards for usability, usability reports and usability measures //International conference on human-computer interaction. – Springer, Cham, 2016. – С. 268-278.
8. Mooney H., Newton M. P. The anatomy of a data citation: Discovery, reuse, and credit. – 2012.

9. Piorun M. E., Fama J. Choosing the international standards organization's interlibrary loan protocol (ISO) or preserving the status quo? //Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Electronic Reserve. – 2007. – Т. 17. – №. 1-2. – С. 53-65.
10. www.azstand.gov.az
11. www.iso.org

Нигяр Бабаханова

Национальные, международные, межгосударственные стандарты в системе обработки и обмена с документационно-информационными массивами

Сбор, обработка, передача и обмен с информацией одно из важнейших звеньев научной и образовательной системы. Стандартизация процесса обработки и обмена с информацией является эффективным способом поддержки работы с разными видами научных данных и проверенным средством для развития документообмена и книгообмена между научно-образовательными учреждениями. В статье рассматриваются возможности стандартов и стандартизации для развития современной системы работы с информацией в Азербайджанской Республике. Автор оценивает ситуацию по внедрению государственных (AZS), международных (ISO) и межгосударственных (ГОСТ) стандартов в издательское, библиотечное и архивное дело, приводит сравнительный анализ старых и новых стандартов в данных областях.

***Ключевые слова:** обработка информации, обмен информацией, государственные стандарты, международные стандарты, межгосударственные стандарты*

Nigar Babakhanova

National, international and interstate standards in the system of processing and exchange of documentation-information mass

Collection, processing, transmission and exchange of information is one of the most important links in the scientific and educational system. Standardisation of the processing and exchange of information is an effective way to support work with different types of scientific data and a proven means for the development of document exchange and book exchange between scientific and educational institutions. The article discusses the possibilities of standards and standardisation for the development of a modern system of work with information in the Republic of Azerbaijan. The author evaluates the situation with the national (AZS), international (ISO) and interstate (GOST) standards in publishing, librarianship and archiving, provides a comparative analysis of old and new standards in these areas.

***Keywords:** information processing, information exchange, national standards, international standards, interstate standards*

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 25.02.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.03.2020

Akademik **Teymur Kərimli** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.